

НАЦЫЯТВОРЧЫЯ ПРАЦЭСЫ НА ГАРАДЗЕНШЧЫНЕ 19 – пачатку 20 ст. у святле тэорыі мадэрнізацыі

У працах даследчыкаў, якія займаюцца нацыянальнай праблематыкай, шырока ўжываецца тэрмін *сучасныя народы* (у савецкай навуцы ў адпаведным значэнні выкарыстоўваўся тэрмін *нацыя* – С.Т.) Прычым большасць аўтараў падзяляе думку, што працэс фармавання гэтых народаў распачынаецца ў канцы 18 ст. з утварэння французскай нацыі. Паўстае заканамернае пытанне: А чым адрозніваліся ад сучасных народаў этнічныя супольнасці ці народнасці ў даўнейшыя стагоддзі? Па гэтай праблеме няма адзінства поглядаў. Вядомы знаўца праблемы Эдвард Шылс слухна сцвярджаў, што тэрмін “народ” у сённяшнім яго разуменні можна аднесці да глыбокага сярэднявечча, а таксама да часоў антычнасці: “Некаторыя аўтары лічаць, што нацыя і нацыяналізм з’яўляюцца ўтварэннямі паслярэвалюцыйнага перыяду ў Еўропе. Гэта слухна толькі тады, калі будзем лічыць, што нацыя і нацыяналізм моцна звязаныя з гісторыяй сучасных народаў. Паняцце “народ” у сённяшнім яго разуменні можна аднесці да глыбокага сярэднявечча. З поўным правам можна казаць пра народы ў класічнай старажытнасці <...> Няўжо нельга сказаць, што жалобная мова Перыкла была памяркоўным нацыяналістычным ушанаваннем народных дасягненняў?”¹ На думку Шылса падставовыя рысы народу існуюць з тых часоў, калі людзі выходзяць за рамкі крэўных повязяў і этнічнасці і прызнаюць прыналежнасць да тэрытарыяльнай супольнасці за важны крытэрыі тоеснасці.

Аднак польскі даследчык Фларыян Знанецкі справядліва заўважыў, што ў канцы 18 ст. большасць жыхароў розных рэгіёнаў Італіі ад П’емонту да Сіцыліі не ўсведамлялі факту, што ўсе яны з’яўляюцца італьянцамі, таксама як людзі, што жылі на тэрыторыі ад Усходняй Прусіі да Рэйнскай вобласці і ад ГанOVERу да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі: “Нават у 20 ст. сяляне некаторых ерапейскіх рэгіёнаў не мелі паняцця, што належаць да якой-небудзь этнічнай супольнасці, больш шырокай, чым лакальная супольнасць”². Многія аўтары таксама звяртаюць увагу на тое, што тэрмін нацыяналізм да канца 19 ст. не меў пашыранага ўжытку і не ўвайшоў у большасць тагачасных слоўнікаў³.

З пункту гледжання прыхільнікаў мадэрнісцкай тэорыі, сучасны народ ці нацыя ёсць найлепшай формай супольнасці, якая запэўнівае паспяховае эканамічнае і сацыяльнае развіццё і з’яўляецца ў гэтым сэнсе ўтвораў капіталістычнай

¹ Edward Shils. *Naród, narodowość i nacjonalizm // Sprawy narodowościowe. Seria nowa.* 1996. T. 5. Z. 1 (8). S. 11-12.

² Znaniecki F. *Współczesne narody.* Warszawa, 1990. S. 123.

³ Anderson B. *Wspólnoty wyobrażone.* Kraków, 1997. S. 18.

мадэрнізацыі і індустрыялізацыі. Іншыя даследчыкі аспрэчваюць гэтую тэзу, сцвярджаючы, як, напрыклад, Лін Грынфілд, што менавіта нацыяналізм стаў папярэднікам усіх складовых мадэрнізацыі, а таму апошняя была прадуктам нацыяналізму, а не наадварот⁴. У гэтых адносінах, на нашу думку, мае рацыю польскі сацыёлаг Рышард Радзік, які адзначае: “Нацыя – гэта супольнасць, якая ўзнікла ў сучасным індустрыяльным, масавым грамадстве ў выніку грамадскіх зменаў, якія адбыліся ў Еўропе ў XIX і XX ст.; нацыя сама, якая мадэрнізуе сваё акружэнне <...> умацоўвалася ва ўмовах распаду феадальных структур, аслаблення калектыўнай ментальнасці, пашырэння персаналістычных ідэяў”⁵.

Многія даследчыкі нацыятворчых працэсаў адзначалі спецыфіку ў іх развіцці на Захадзе і Усходзе нашага кантыненту. Ганс Кон даводзіў, што калі ў Заходняй Еўропе нацыяналізм адлюстроўваў змены ў сацыяльнай, гаспадарчай і палітычнай рэчаіснасці, то толькі пасля яго пашырэння на Усходнюю і Цэнтральную Еўропу там адбываюцца кардынальныя сацыяльныя і гаспадарчыя змены⁶. Такім чынам, у навуцы атрымала даволі шырокае развіццё гіпотэза, што ўсходнееўрапейскі тып нацыяналізму, будучы часта пратэстам супраць дзяржавы, развіваўся ў асяроддзі этнічнай разнастайнасці, абуджаўся міфамі і надзеямі і апярэджваў сацыяльна-гаспадарчыя пераўтварэнні⁷. Безумоўна, вышэйпрыведзеная тэза пакутуе ад пэўнага схематызму. Аднак цяжка не пагадзіцца з трапным выказваннем Ежы Ядзіцкага, што ў Польшчы 19 ст. ідэі больш адпавядалі заходнееўрапейскім узорам, чым стан прамысловасці⁸.

На думку вядомага польскага даследчыка Юзафа Хлябоўчыка, у Заходняй Еўропе вырашальную ролю ў нацыятворчых працэсах адыгрывала пачуццё дзяржаўна-рэлігійных повязяў⁹. Фактычна там існавала ідэнтыфікацыя паняццяў дзяржава і народ. Менавіта дзяржавы праз свае інстытуты, найперш школу, армію, судовую сістэму і г.д. праводзілі палітыку ўніфікацыі літаратурнай дзяржаўнай мовы і пашыралі сярод мас насельніцтва нацыянальна-дзяржаўную ідэалогію. У Сярэдняй Еўропе (пад гэтым тэрмінам звычайна разумеліся абшары паміж этнічна-нямецкімі землямі, Расейскай і Асманскай імперыямі – *С.Т.*), на думку Ю.Хлябоўчыка, існаваў шэраг істотных адрозненняў ад вышэйакрэсленай схемы. Нацыянальная свядомасць часта паўставала тут не дзякуючы дзяржаўнай палітыцы, а насуперак ёй. Народы, якія не мелі сваёй дзяржаўнасці, мусілі ствараць уласныя нацыянальныя ідэі і развіваць сваю культуру, пераадолюючы магутны асіміляцыйны ціск. Адной з галоўных задач для гэтых народаў з’яўлялася “наблітацыя” сваёй “плябейскай” мовы.

⁴ Цыт. па: Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX ww.) // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. T. 2. Lublin, 2000. S. 143.

⁵ Радзік Р. Ад этнічнага згуртавання да нацыянальнай супольнасці // Беларускі гістарычны агляд. Т. 5. 1998. Сш. 2 (9). С. 322-323.

⁶ Цытую па: Wandycz P. Odrodzenie narodowe i nacjonalizm... S. 144.

⁷ Тамсама. С. 145.

⁸ Тамсама. С. 146.

Якраз таму ў развіцці нацыятворчых працэсаў на Усходзе нашага кантыненту культурны фактар адыгрываў вельмі значную ролю. У асаблівай ступені гэта датычыла моўнай праблемы. Апошняе дало падставы Рышарду Радзіку сцвярджаць, што ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе пераважаюць моўна-культурныя народы ў адрозненне ад дзяржаўна-палітычных на Захадзе¹⁰.

Вядомы знаўца праблемы Энтані Сміт вылучае дзве асноўныя плыні ў вельмілітарнай літаратуры, прысвечанай нацыям і нацыяналізму. Прадстаўнікоў гэтых плыняў ён з гумарам называе *геолагамі* і *гастраномамі*¹¹. Іначай іх яшчэ можна акрэсліць як *мадэрністаў* і *постмадэрністаў*. Для мадэрнісцкіх тэарэтыкаў найбольш цікавым пытаннем з'яўляецца не сутнасць нацыі, а яе гістарычнае паходжанне і сацыялагічныя падставы функцыянавання як грамадскага факту. Практычна кожны еўрапейскі народ мае сваю ўласную міфалогію, якая складаецца з асобных *геалагічных пластоў* ці знакаў нацыянальнай тоеснасці і каштоўнасцяў, што надаюць ім універсальны сэнс. Менавіта таму часта сцвярджаецца, што нацыяналізм ствараў народы, а не наадварот.

Для постмадэрністаў нацыя з'яўлялася найперш пэўнай культурнай канструкцыяй, зборам тэкстаў, якія стваралі поле этнічнай ідэнтыфікацыі. Наколькі мадэрністы засяроджваліся на даследаванні сацыяльных структур і палітычных дэтэрмінантаў нацыянальнага жыцця, настолькі постмадэрністы ставілі ў цэнтр аналізу культуру і даследаванне тэкстаў, якія кіруюць уяўленнямі людзей. Паняцце “народ” зводзілася да *наррацыі*, *дыскурсу* і *тэксту*, якія мусяць быць інтэрпрэтавання і рэканструявання. Тое, што для мадэрністаў з'яўляецца працягласцю, пераемнасцю, працэсам, для іх крытыкаў нагадвае *меню*, складзенае з гісторыі, сымбалікі, міфаў і мовы, якім сэнс *нацыянальнай субстанцыі* надаюць нацыяналісты, што канструююць цэласнасць, якая не існуе ў рэчаіснасці.

Гэтыя два вышэйакрэсленыя падыходы да вывучэння нацыянальнай праблематыкі не з'яўляюцца, на нашу думку, узаемавыключальнымі. Больш таго, іх можна выкарыстоўваць як узаемадапаўняльныя. У дадзеным артыкуле зроблена спроба навуковага аналізу развіцця нацыянальнай свядомасці ў адным асобна ўзятым рэгіёне. Для гэтай мэты намі абрана Гарадзеншчына. Пад гэтым тэрмінам мы разумеем абшар Гарадзенскай губ., які ахопліваў у 19 – пачатку 20 ст. заходнія часткі сучасных Гарадзенскай і Берасцейскай абласцей Рэспублікі Беларусь і ўсходнія паветы сучаснага Падляшскага ваяводства Рэспублікі Польшча. Акрэсленая прастора ўяўляла сабой тэрыторыю этна-канфесійнага памежжа, што робіць дадзены рэгіён асабліва цікавым для даследавання.

⁹ Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od shtyku XVIII do początków XX w.). Warszawa, 1975. S. 18.

¹⁰ Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową. Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin, 2000. S. 82-83.

¹¹ Burszta W. Blaski i cienie multikulturyzmu // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. T. 5. Z. 1 (8). 1996. S. 127-128.

Спярша паспрабуем асвятліць нацыятворчы працэс на Гарадзеншчыне ў вызначаным храналагічным перыядзе з дапамогай мадэрнісцкай тэорыі нацыі Эрнэста Гельнера, які з'яўляецца найбольш вядомым у свеце прадстаўніком гэтага навуковага накірунку¹². Э.Гельнер самым непасрэдным чынам звязваў працэс фармавання нацыянальнай свядомасці з індустрыялізацыяй аграрнага грамадства. На яго думку, новыя эканамічныя сістэмы з абавязковай спецыялізацыяй і мабільнасцю насельніцтва вымагаюць агульнай і ўніверсальнай адукацыі. Каб маглі паўстаць і паспяхова функцыянаваць прамысловыя надлакальныя супольнасці, неабходным было стварэнне і распаўсюджанне сістэмы знакаў і каштоўнасцяў, якая б вызначала погляды і паводзіны людзей. Найлепш падыходзіла для гэтага нацыянальная культура, як пэўны код паразумення паміж сябрамі дадзенай супольнасці. Мадэрнізацыя нішчыла лакальныя традыцыйныя супольнасці, ламала саслоўныя перагародкі, крэўныя і васальныя павязі, адначасова атамізавала грамадства і ператварала эгалітарную і гомагенічную супольнасць у сучасны народ. Трэба адзначыць, што Гельнер даволі інструментальна трактаваў нацыяналізм. На яго думку, нацыяналісты стваралі народы там, дзе іх раней не было.

Паспрабуем дастасаваць тэарытычныя пастулаты Э.Гельнера да беларускай рэчаіснасці мяжы 19 – 20 ст. Дзеля гэтага неабходна звярнуцца да тагачаснай дзяржаўнай статыстыкі. Паводле дадзеных перапісу 1897 г. у Гарадзенскай губ. налічвалася 1 603 409 жыхароў¹³. З іх ліку толькі 254 591 ці 15,9% пражывалі ў гарадах. Такім чынам, сельскае насельніцтва дасягала 84% ад агульнай колькасці жыхароў губерні. Самай вялікай саслоўнай групай было сялянства – 1 162 379 чал. (72,5%). Прычым толькі каля 4% сялян пражывала ў гарадах. Другой па колькасці саслоўнай групай было мяшчанства – 400 078 (25%). Сярод мяшчанскага саслоўя пераважалі жыды – 68%. Таксама вельмі значнай была праэнтная вага дэкласаванай шляхты, якую даволі цяжка дакладна падлічыць. У той жа час патомнай шляхты налічвалася ў 1897 г. толькі 19 211 чал. ці 1,2%. Дастаткова адзначыць, што ў 1858 г. у Гарадзенскай губ. налічвалася 41 380 патомнай шляхты (4,7% ад усяго насельніцтва). Такім чынам, за 50 гадоў колькасць прадстаўнікоў прывілеяванага саслоўя зменшылася ўдвая. Найперш гэта было вынікам правядзення царскім ўрадам палітыкі разбору шляхты.

Увогуле, трэба адзначыць, што на мяжы 19 і 20 ст. назіраўся ўсё больш інтэнсіўны працэс размывання становах бар'ераў. Пачуццё саслоўнай салідарнасці рабілася слабейшым. Азначаныя тэндэнцыі яшчэ выразней праяўляюцца на пачатку 20 ст. Паводле дадзеных дзяржаўнай статыстыкі за 1913 г. у Гарадзенскай губ. патомнай шляхты налічвалася толькі 9 987 чалавек ці 0,5%. Прычым агульная колькасць насельніцтва ў параўнанні з 1897 г. вырасла на 19%. Такім

¹² Gellner E. Thought and Change. Weidenfeld and Nicholson. London, 1964 (у дадзеным артыкуле мы выкарыстоўвалі польскамоўнае выданне: Narody i nacjonalizm. Warszawa, 1991).

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Вып. XI. Гродненская губерния. Санкт-Петербург, 1904.

чынам, можна гаварыць пра імклівае скарачэнне колькасці шляхты. Істотную ролю тут адыгрывала міграцыя прадстаўнікоў гэтага саслоўя ў вялікія гарады Расейскай імперыі і за мяжу. Гарадскога насельніцтва ў 1913 г. у губерні налічвалася 357 669 альбо 18,7%. У той жа час колькасць сялян дасягнула 1 288 741 (без уліку замежных каланістаў – С.Т.), але адносна ўсяго насельніцтва працэнтны паказчык сялян зменшыўся да 67,5. Такім чынам, дадзеныя дэмаграфічнай статыстыкі сведчаць пра істотныя змены ў сацыяльнай структуры грамадства ў другой палове 19 – на пачатку 20 ст. Пра наступ індустрыялізацыі выразна сведчаць таксама дадзеныя тагачаснай эканамічнай статыстыкі, якія фіксуюць паўстананне прадпрыемстваў з паравымі рухавікамі, банкаў і розных камерцыйных кантор, будаўніцтва чыгунак і г.д.

Аднак наколькі істотным быў уплыў гэтай мадэрнізацыі на свядомасць насельніцтва, ці прыводзіў ён паводле тэорыі Э.Гельнера да імклівага развіцця нацыянальных працэсаў? Сярод навукоўцаў заўсёды выклікалі дыскусіі (і выклікаюць цяпер) дадзеныя перапісу 1897 г., якія датычылі складу насельніцтва паводле роднай мовы. У Гарадзенскай губ. пераважалі носьбіты беларускай мовы – 705 045 чал. (43,97%). Украінскую (“маларускую”) прызналі роднай 362 526 чал. (22,7%), жыдоўскую (ідыш) – 278 542 чал. (17,4%), польскую – 161 662 чал. (10%), расейскую (“велікарускую”) – 74 143 чал. (4,6%), нямецкую – 10 284 чал., літоўскую – 3 366 чал.

На нашу думку, прадмета для дыскусіі тут практычна няма. Дадзеныя перапісу адносна роднай мовы жыхароў беларускіх губерняў больш менш адпавядалі рэальнай карціне. Хоць, як падаецца, колькасць носьбітаў расейскай і польскай моваў была завышаная, паколькі частка беларускамоўнага насельніцтва дэкларавала сваёй роднай мовай польскую ці расейскую як больш, на іх думку, прэстыжную і атракцыйную.

Зусім іншая справа, калі б у перапісных лістах знаходзілася пытанне пра нацыянальную прыналежнасць, то большасць жыхароў губерні не здолела б на яго адказаць без падказкі аўтарытэтнага ў іх вачах адукаванага чалавека. У першую чаргу гэта тычылася сялянскага насельніцтва. У 1895 г. вядомы этнограф Адам Багдановіч адзначаў у прадмове да свайго даследавання: “Но даже и теперь есть немало белоруссов, которые под словом “русские” понимают староверов, издавна живущих в Западном крае. А если вы к таким белоруссам обратитесь с вопросом – кто они такие в смысле национальности, то очень многие вам только и могут сказать, что они “тутэйшыя”, т.е. здешніе, или что они мужики, словно бы это их национальное отличие или словно бы только одним белоруссам и свойственно быть мужиками. И к вашему заявлению, что они русские или белоруссы, они отнесутся довольно скептически: называй, дескать как хочешь <...>¹⁴.”

Адзін з карэспандэнтаў этнографа Паўла Шэйна, псаломшчык з вёскі Лаша Гарадзенскага пав. І.В.Карскі (сваяк выдатнага беларускага мовазнаўцы Яўхіма

¹⁴ Богданович А.Е. Пережитки древняго міросозерцанія у белоруссов. Гродна, 1895. С. 5.

Карскага) зазначаў практычна тое ж самае: “Крестьяне нашей губернии не называют себя ни русскими, ни белоруссами. Некоторые считают себя литвинами <...> Вообще о себе и о своей стране они выражаются так: “мы тутейшые, наша страна ни руска, ни польска, але забраны край!” <...> Великоруссов крестьяне называют казаками, москалями и русаками. Поляков они не любят вообще, помещиков же польских просто ненавидят”. Іншы карэспандэнт Шэйна пісаў прыкладна тое ж самае адносна сялян Віцебскай губ.: “Зовут себя белоруссы насскими, тутейшыми, русскими же или белоруссами – никогда. Раскольников зовут москалями, панов и мелкую шляхту – поляками, на вопрос же: какой он веры? Отвечают – панской веры <...>”¹⁵.

Падобны ўзровень самасвядомасці сялянскага насельніцтва быў характэрны для многіх рэгіёнаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, а трохі раней і для аграрных рэгіёнаў Еўропы Заходняй. Свет большасці жыхароў Гарадзеншчыны яшчэ на мяжы 19 і 20 ст. замякаўся ў рамках традыцыйных лакальных супольнасцяў. Сацыяльныя ролі ў ім вызначаліся непарушнай адведку традыцыяй, а этнаканфесійныя адрозненні ўспрымаліся праз прызму свосасаблівай *свойскасці*. *Сваім* і адначасова *чужым* быў для беларускага селяніна жыд-карчмар, паляк-шляхціц, нават часта вельмі нелюбімы пан-дзедзіц. Прысваенне нацыянальнай свядомасці ў яе навачасных формах пагражала адносна гарманічнаму існаванню гэтага лакальнага свету і з пэўнасцю мусіла яго разбурыць. Таму сяляне часта з вялікай насяржожанасцю ставіліся да нацыянальнай агітацыі і хаваліся за *тутэйшасцю* як за шчытом, які бараніў трываласць і адзінства лакальнай супольнасці.

Аднак наступ індустрыялізацыі і масавай культуры капіталістычнага грамадства нястомна падрываў надмуркі традыцыйнага грамадства, і ўсе большая колькасць людзей траціла сувязі з лакальнымі аграрнымі супольнасцямі. Трапляючы ў новы свет жорсткіх капіталістычных адносінаў і масавай культуры, былыя сяляне мусілі вырашаць праблему самаідэнтыфікацыі. Нацыянальныя дзеячы прапаноўвалі ім адчуць сябе сябрамі вялікіх *уяўленых* супольнасцяў – сучасных нацый. Немагчыма дакладна вызначыць, колькі жыхароў Гарадзенскай губ. на мяжы 19 і 20 ст. мелі нацыянальную свядомаць у сучасным значэнні гэтага тэрміну. Натуральна, што гэта былі амаль выключна людзі адукаваныя, прычым не проста “альфабэты”, а тыя, хто меў у пэўнай ступені сфармаваны перакананні і хаця б спрошчанае веданне гісторыі сваёй нацыі. Таму, на нашу думку, нельга лічыць нацыянальнай свядомацьцю дэкларацыю селяніна пра сваю польскасць ці рускасць толькі на падставе рэлігійнай прыналежнасці ці спасылцы на аўтарытэт святара, настаўніка, памешчыка ці чыноўніка. Натуральна, што такая дэкларацыя таксама шмат пра што сведчыла і з’яўлялася важнай прыступкай для далейшага развіцця нацыянальнай самасвядомасці, але толькі прыступкай.

¹⁵ Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. Т. 2. Санкт-Петербург, 1902. С. 21.

Паводле дадзеных перапісу 1897 г. у Гарадзенскай губ. адукацыю вышэй пачатковай мелі 13 061 чалавек (0,8% ад усяго насельніцтва). Беларусаў сярод іх налічвалася 1 688 (12,9%), у той час як велікарусаў – 6 475 (50%), палякаў – 3 007 (23%). Аднак і ў дадзеным выпадку было б памылковым адназначна атыясамляць дэкларацыю роднай мовы з нацыянальнай свядомасцю нават адносна адукаванай часткі насельніцтва, пра што размова будзе ніжэй. Як справядліва адзначае Рышард Радзік, адной з асаблівасцяў развіцця нацыятворчых працэсаў на абшарах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы з’яўлялася канкурэнцыя паміж рознымі нацыянальнымі мадэлямі ў барацьбе за сялянскае насельніцтва¹⁶. Ва ўмовах Беларусі, а асабліва яе заходніх рэгіёнаў, азначаная асаблівасць праяўлялася надзвычай выразна. На Гарадзеншчыне, якая была абшарам этнаканфесійнага і цывілізацыйнага сумежжа, праблема выбару нацыянальнай свядомасці становіцца па меры нарастання мадэрнізацыйных хваляў вельмі актуальнай. Найбольш яркім прыкладам з’яўлялася гісторыя шляхецкай сям’і Іваноўскіх, дзе тры родныя браты зрабілі розны нацыянальны выбар і сталі вядомымі дзеячамі сваіх народаў. І такія выпадкі скрозь здараліся на сумежжы. Так жа як і выпадкі змены сваёй нацыянальнай тоеснасці ў сталым узросце.

Аднак вернемся да пастаўленага пытання: Наколькі істотным быў уплыў мадэрнізацыйных працэсаў у разглядаемым рэгіёне на свядомасць людзей, каб выклікаць яе кардынальныя змены і дынамічнае развіццё нацыятворчых працэсаў? На нашу думку, у перыяд да першай сьвятовай вайны адносна беларускіх земляў, і ў тым ліку Гарадзеншчыны, можна гаварыць яшчэ толькі пра пачаткі кардынальнай мадэрнізацыі і індустрыялізацыі. Натуральна, што яны ўжо даволі адчувальна ўплывалі нават на вясковае жыццё. Аднак у цэлым тагачаснае грамадства Гарадзеншчыны можна з упэўненасцю называць аграрным і пераважна архаічным. На парозе 20 ст. тут існавала перанаселеная, бедная вёска, якая востра адчувала зямельны голад. Можна дастасаваць тут ідэю польскага даследчыка Марыуша Маршэўскага (якая была выказаная адносна Вальні), што Гарадзеншчына ў цэлым упісвалася ў мадэль развітага аграрнага грамадства, якое Гельнер акрэсліў назвай *сегментарнага*¹⁷. У такім грамадстве прысутнічае падзел працы паміж унутрана аднароднымі групамі, якія адначасова часта адрозніваюцца паміж сабой з этнічнага і канфесійнага пункту гледжання. Яны выконвалі розныя задачы ў грамадстве, а культурныя кантакты паміж гэтымі групамі былі моцна абмежаванымі. Толькі з’яўленне індустрыяльнага падзелу працы павінна было прывесці да імклівых зменаў. Тады азначаны падзел працы паміж гэтымі групамі-сегментамі быў бы заменены падзелам працы паміж спецыялізаванымі асобамі, а ўся гетэрагенічнасць грамадства была зліквідаваная пашырэннем нацыянальнай ідэалогіі, якая рабіла аднастайнай яго сацыяльную структуру.

¹⁶ Radzik R. Między zbiorowością etniczną... S. 64.

¹⁷ Marszewski M. Narody i nacjonalizm według Ernesta Gellnera a konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu do 1939 roku // Sprawy narodowościowe. Seria nowa. Z. 12-13. 1998. S. 81.

Якраз таму, паводле тэорыі Эрнеста Гельнера, на Гарадзеншчыне пачатку 20 ст. яшчэ не наспелі ўмовы для дынамічнага развіцця нацыятворчых працэсаў. Але несумненным ёсць той факт, што нацыянальнае пытанне належала да найбольш складаных і вострых у палітыцы царскіх уладаў у *Паўночна-Заходнім краю*. Да таго ж у мясцовым грамадска-культурным жыцці пачатку 20 ст. функцыянавалі тры дастаткова выразна сфармаваныя, хаця безумоўна вельмі розныя па сваёй структуры і зместу, нацыянальныя мадэлі ці ідэі: беларуская, расейская і польская. Гэтыя тры нацыянальныя ідэі мусілі канкураваць паміж сабой у барацьбе за мільёны беларускіх сялян, якія яшчэ жылі ва ўмовах данацыянальнага традыцыйнага грамадства. (Мы свядома пакідаем тут па-за ўвагай вельмі цікавае і складанае жыдоўскае пытанне.) Такім чынам, генезіс і развіццё нацыянальных ідэй на тэрыторыі абранага намі рэгіёну да пачатку 20 ст. немагчыма дастаткова поўна вытлумачыць з дапамогай тэорыі індустрыялізацыі Э.Гельнера.

І таму цікавым, на нашу думку, уяўляецца зварот да постмадэрнісцкіх падыходаў. У апошнія гады вялікую зацікаўленасць сярод даследчыкаў выклікала кніга амерыканскага гісторыка і антраполога Бенедыкта Андэрсана *Уяўленыя супольнасці*¹⁸. Аўтар увёў у актыўны навуковы ўжытак тэрмін, які вынесены ў загаловак кнігі. У дадзеным выпадку слова *ўяўленыя* не азначае прыдуманых ці сфабрыкаваных. Даследчык апелюе тут да відавочнага факту, што кожная супольнасць, якая не заснаваная на першаснай беспасярэдняй повязі яе сяброў, мае *ўяўлены* характар: “Усе супольнасці большыя за першасную вёску, у якой міжчалавечыя кантакты маюць непасрэдны характар (а можа нават і тыя першыя), з’яўляюцца ўяўленымі супольнасцямі”¹⁹.

Адрозненні паміж уяўленымі супольнасцямі, да якіх апроч сучасных народаў належаць, напрыклад, рэлігійныя супольнасці, палягаюць не на тым, што адныя сапраўдныя, а іншыя фальшывыя. Яны залежаць ад стылю іх уяўлення. Паводле Б.Андэрсана, з’яўленню сучасных народаў папярэднічаў крызіс рэлігійных уяўленых супольнасцяў і дынастычных манархій, а таксама змены ў разуменні часу. Важнейшай крыніцай фармавання нацыянальнай уяўленай супольнасці стала развіццё кнігадрукавання ці *друкаванага капіталізму*, што зрабіла магчымай перамогу жывых размоўных дыялектаў над вялікімі *сакральнымі мовамі*.

У 19 ст. пашыраецца *ўрадавы нацыяналізм*, калі вялікія дзяржавы пачалі актыўна выкарыстоўваць нацыянальныя лозунгі і фразеалогію ў сваёй палітыцы. У сваю чаргу гэта выклікала развіццё нацыятворчых працэсаў сярод недзяржаўных народаў. Вялікую ролю адыгрывала пашырэнне гістарычных ведаў ці, як называе гэтую з’яву Б.Андэрсан, *з’яўленне анёла гісторыі*, а таксама выданне этнаграфічных мапаў, статыстычных даведнікаў, стварэнне музеяў і г.д. Б.Андэрсан

¹⁸ Anderson B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London-New York, 1991. (У дадзеным артыкуле мы карысталіся польскамоўным выданнем: *Wspólnoty wyobrażone*. Kraków, 1997.)

¹⁹ Тамсама. S. 20.

сцвярджае, што развіццё нацыянальных уяўленняў нельга атаясамляць з развіццём палітычных ідэалогій, такіх як лібералізм ці фашызм. На яго думку, вырашэнню праблемы садзейнічае трактаванне нацыяналізму (аўтар разумее тэрмін *нацыяналізм* у адпаведнасці з англа-саксонскай традыцыяй – С.Т.), як чагосьці звязанага з крэўным сваяцтвам ці рэлігіяй. Трэба адзначыць, што Б.Андэрсан быў найперш гісторыкам, які вывучаў Паўднёва-Усходнюю Азію. Ён горш ведаў спецыфіку Еўропы, асабліва Цэнтральнай і Усходняй, дзе найбольшае пашырэнне мела моўна-культурная мадэль сучасных народаў. Тым не менш, на нашу думку, многія яго ідэі можна паспяхова выкарыстаць пры даследаванні развіцця нацыятворчых працэсаў на беларускіх землях.

Паводле падыходу Б.Андэрсана, вытокі працэсу фармавання ўяўленых супольнасцяў ці сучасных нацый на беларускіх землях трэба шукаць ў 16 ст., калі тут пачынаецца ўласная традыцыя кнігадрукавання ці зараджаецца *друкаваны капіталізм*. Францішак Скарына, Сымон Будны, Васіль Цяпінскі і інш. закладвалі сваімі друкаванымі выданнямі падмуркі для фармавання беларускай *уяўленай* супольнасці. Аднак у сілу розных абставінаў традыцыя старабеларускай пісьменнасці была перарваная. На беларускіх землях з сярэдзіны 17 ст. запанавала лаціна- і польскамоўная кніжная культура. Але, нават ужываючы на штодзень польскую мову, мясцовы шляхціч у 17 ст. не меў нацыянальнай тоеснасці ў сучасным разуменні гэтага слова. Перафразуючы выказванне Бенедыкта Андэрсана адносна французскай арыстакратыі, можна сцвярджаць, што на пытанне “Кім ёсць пан Х?” не адказвалі звычайна “Гэта прадстаўнік польскай ці літоўскай знаці”, але гаварылі, што гэты пан Х пляменнік Сапегі ці кліент Радзівілаў. Інакш кажучы, звыклы шляхціч адчуваў найперш сваю прыналежнасць да шырокай сеткі крэўных повязяў і кліентэлы.

Першыя праявы працэсу фармавання народу сучаснага тыпу на абшарах Рэчы Паспалітай можна фіксаваць прыкладна ў другой палове 18 ст. Гэта было абумоўлена шэрагам фактараў, галоўным з якіх трэба назваць уплыў асветніцкіх ідэй. Пагроза падзелаў дзяржавы з боку магутных суседзяў служыла каталізатарам нацыятворчага працэсу. Аднак гэты працэс развіваўся не на этнічным грунце, а паводле асветніцкай палітычна-грамадзянскай мадэлі, у нечым даволі падобнай на мадэль французскай нацыі. Як адзначаў Рышард Радзік: “Напярэдадні заняпаду Рэчы Паспалітай у ёй фармаваўся асветніцкі палітычны тып нацыі <...>”²⁰. Этнічныя падзелы ў дадзеным выпадку не адыгрывалі практычна ніякай істотнай ролі: “Мова трактавалася элітамі Рэчы Паспалітай перыяду заняпаду як сродак сацыяльнай камунікацыі, які аблягчаў пашырэнне асветніцкіх каштоўнасцяў, інтэграцыю ўсяго грамадства, а не як вызначэнне нацыянальна-культурнай супольнасці этнічнага характару”²¹. Натуральна, што працэс фармавання гэтай супольнасці пашыраецца таксама на абшары ВКЛ і ўкраінскія землі, якія належалі да Кароны. Аднак на ўсходніх абшарах Рэчы Паспалітай у нацыянальнай

²⁰ Radzik R. *Między zbiorowością etniczną...* S. 59.

²¹ Тамсама. S. 57.

свядомасці шляхты выяўляліся вельмі выразныя рэгіянальныя асаблівасці. Яна мела падвоеную структуру і кадавалася формулай *роду рускага (літоўскага), нацыі польскай*²².

Падзелы Рэчы Паспалітай у канцы 18 ст. не спынілі працэсу фармавання палітычнай нацыі, для прадстаўнікоў якой тэрыторыя і гістарычна-культурныя традыцыі страчанай дзяржавы па-ранейшаму ўяўляліся *ідэалагічнай Айчынай*, нягледзячы нават на прысягу новым уладарам. У пэўнай ступені нацыятворчы працэс набываў яшчэ большую дынаміку, паколькі пачуццё крыўды за панесеныя паразы мабілізавала шляхецкую інтэлігенцыю на палітычную і культурную дзейнасць. Так, на пачатку 19 ст. на Гарадзеншчыне функцыянавала разгорнутая сетка сярэдных навучальных устаноў з польскай мовай навучання. Гэтыя школы выходзілі польскія нацыянальны патрыятызм, які, гэта неабходна яшчэ раз падкрэсліць, меў тэрытарыяльна-палітычны, а не этнічны характар. Аб гэтым, напрыклад, сведчаць прыклады экзаменацыйных пытанняў па літаратуры ў мясцовых базыльянскіх школах за 1822 г.: *У якім стагоддзі пачалася гісторыя Польшчы? Як хрысціянства паўплывала на развіццё асветы ў Польшчы? Калі прыйшлі ў Польшчу езуіты, піяры? На якія перыяды можна падзяліць гісторыю Польшчы?*²³

Разам з тым, узрост зацікаўленасці старажытнай гісторыі свайго краю, рамантычнае захапленне культурай простага люду, якая ўяўлялася рэшткамі таямнічага паганскага свету, адначасова ўзмацнялі ў асяроддзі адукаванага грамадства Беларусі і Літвы пачуццё адрознасці ад *караняжаў* – жыхароў этнічнай Польшчы, павялічвалі значэнне другой часткі формулы самаакрэслення – *мы роду літоўскага (рускага)*. Гэта спараджала магчымасць варыятыўнасці нацыянальнага самавызначэння ў будучым. Варта адзначыць, што на пачатку 19 ст. вывучэнне гісторыі ў мясцовых школах звычайна абмяжоўваліся разглядам антычнай эпохі альбо агульнапольскай гісторыі паводле падручніка T. Bari *Historia ksiązat i królów Polskich* (1770 г.)²⁴, які толькі ў 1818 г. быў дапоўнены Яўхімам Лелявелем раздзеламі па гісторыі Беларусі і Літвы. Царская ўлада ў той час таксама ўжо разумела значэнне гістарычных ведаў у выхаванні моладзі. Таму невыпадкова, што з 1825 г. абавязковым прадметам у сярэдных школах Беларусі стала гісторыя Расеі, выкладаная па-расейску²⁵.

Можна сцвярджаць, што ў першай трэці 19 ст. большасць шляхты на Гарадзеншчыне яшчэ не ўяўляла магчымасці ўтварэння ў будучым самастойнай беларускай нацыі. Яскравым прыкладам тут з'яўляецца разуменне месца і гісторыі беларускага краю вялікім паэтам Адамам Міцкевічам, які быў патрыётам гістарычнай Літвы і называў беларускую мову самай чыстай сярод славянскіх моваў.

²² Bardach J. O świadomości narodowej polaków na Litwie i Białorusi w XIX- XX w. // Między Polska etniczną a historyczną. Warszawa, 1988. S. 232.

²³ Beauvois D. Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich. 1803-1832. T.II. Lublin, 1991. S. 345.

²⁴ Тамсама.

²⁵ Тамсама. S. 348.

Разам з тым і ён не бачыў беларусаў у якасці самастойнага суб'екту гісторыі, пра што выразна сведчаць вытрымкі з яго лекцый па гісторыі славянскіх літаратур, прачытаных у Францыі: “Гэты спрадвеку славянскі край (беларускія і ўкраінскія землі – С.Т.) не мае сваёй назвы, бо не ўтварае (асобнай) дзяржавы, але схіляецца то да ляшскай сістэмы, то да расейскай улады. Гэтыя землі былі заваяваныя Рурыкавічамі, і ад той заваёвы носяць назву “рускіх земляў”. Літвіны захавалі гэтую назву, як напамін пра даўнюю заваёву, а палякі, падпарадкаваўшы іх сабе, адрозніваюць у сваёй мове “рускія землі” ад Расейскай дзяржавы <...> Гэтая вялікая краіна была сведкам бітваў паміж Польшчай і Расеяй. На гэтым абшары сутыкнуліся дзве рэлігіі – каталіцкая і праваслаўная. Шляхецкая Рэч Паспалітая палякаў і сістэма расейскага самаўладдзя вялі тут зацятую барацьбу”²⁶.

Разам з тым, таксама можна сцвярджаць, што прынамсі для часткі мясцовай шляхецкай інтэлігенцыі характэрным было пачуццё мясцовага патрыятызму, якое ўжо выкочвала за рамкі звычайнага рэгіяналізму і ўступала ў супярэчнасць з агульнапольскім разуменнем ідэалагічнай Айчыны. Да іх, несумненна, належаў ураджэнец Пружанскага пав. Ігнат Кулакоўскі, гісторык-амагар і краянаўца, які служыў у розных губернскіх установах. Ён напісаў у 1834 г. грунтоўную запіску на імя міністра народнай асветы, у якой прапанаваў увесці ў навучальныя курсы мясцовых дзяржаўных устаноў “ясное, систематическое изложение <...> истории Западных губерний под исключительным названием истории Края”, паколькі “события, относящиеся к Западным губерниям, обыкновенно или совершенно поглощены историею поляков или едва упомянуты в истории России, а потому доселе составляют в наших училищах науку, слабо занимающую юношество”²⁷. Апроч таго І.Кулакоўскі таксама выступаў за “тщательное изучение наречий”, бо “простонародный язык – это граница, природою начертанная между народами”. Азначаны праект быў пакінуты ўрадам без увагі, паколькі супярэчыў ўз'ятому царскай уладай пасля паўстання 1831 г. курсу на культурна-нацыянальную асіміляцыю г.зв. Заходніх губерняў. Погляд Кулакоўскага цікавы тым, што ён належаў прадстаўніку дробнапамеснай мясцовай шляхты каталіцкага веравызнання, выхаванаму ў польскамоўнай культуры, але які ўжо меў элементы ўласна беларускай нацыянальнай свядомасці. Варта ўзгадаць, што ўнучка І.Кулакоўскага стала вядомай беларускай паэткай Зоськай Верас (літаратурны псеўданім Людвікі Свіцкай)

З пункту гледжання магчымасці развіцця адрознай ад польскай (у грамадзянска-палітычным разуменні) нацыянальнай ідэнтычнасці ідэальнай сацыяльнай групай на пачатку 19 ст. з'яўлялася мясцовае уніяцкае духавенства. Формула *роду рускага, нацыі польскай* не зусім задавальняла уніяцкіх святароў і іх сыноў (*паповічаў*), якія часта ішлі ў навуку і на дзяржаўную службу. Інтэлігенты уніяц-

²⁶ Цыт. па: Białokozowicz B. Między wschodem a zachodem. Z dziejów formowania się białoruskiej świadomości narodowej. Białystok, 1998. S. 29.

²⁷ Антология педагогической мысли Белорусской ССР. Москва, 1986. С. 173-175.

кага паходжання не забываліся пра свае адметныя культурна-цывілізацыйныя карані і, апроч таго, мелі пэўныя псіхалагічныя праблемы з адаптацыяй у шляхецкае каталіцкае асяроддзе, якое часамі трактавала іх даволі зняважліва. Разам з тым яны адчувалі культурную іншасць і ў стасунку да прадстаўнікоў расейскіх уладаў і прыездага праваслаўнага духавенства і чыноўніцтва. Вельмі важным было тое, што прыходскія святары добра ведалі жыццё простага народу, яго мову і культуру.

Таму невыпадкава, што менавіта выхадцы з уніяцкага духавенства адыгралі вельмі важную ролю ў станаўленні гістарыяграфіі Вялікага Княства Літоўскага ў сценах Віленскага універсітэта і вывучэнні кніжнай культурнай спадчыны гэтай дзяржавы. Дастаткова ўгадаць Міхала Баброўскага, Ігнага Даніловіча, Ігнага Анацэвіча, Платона Сасноўскага, Антона Марціноўскага. Ёсць нават сведчанні, што ў гэтым асяроддзі існавала думка адрадыць да жыцця старабеларускую мову Статута і іншых помнікаў пісьменнасці эпохі ВКЛ. Аднак *беларуская*, назавем яе так, плынь у асяроддзі уніяцкага духавенства так і не змагла канчаткова сфармавацца і выразна сфармуляваць падставы сваёй асобнай нацыянальнай тоеснасці, ды і, выглядае на тое, не мела нават шанцаў у існаваўшых палітычных умовах. Пасля ліквідацыі уніі абсалютная большасць тады ўжо праваслаўнага прыходскага духавенства захоўвала лаяльнасць да царскай улады, разглядаючы яе як гаранта свайго матэрыяльнага дабрабыту. Але выхадцы з гэтага асяроддзя па-ранейшаму адыгрывалі вялікую ролю ў вывучэнні беларускай этнічнай культуры. Тут дастаткова ўгадаць прозвішчы Івана Насовіча і Паўла Шпілеўскага.

Не падлягае сумненню, што адным з важнейшых фактараў развіцця нацыятворчых працэсаў на беларускіх землях у 19 ст. стала нацыянальная палітыка ўладаў Расейскай імперыі, скіраваная на поўную інтэграцыю абшараў былой Рэчы Паспалітай з этнічна-вельікарускімі губернямі. Адносна першай трэці 19 ст. складана гаварыць пра расейскую нацыянальную свядомасць ў сучасным разуменні гэтага тэрміну. Кіруючыя колы Расейскай імперыі і значная частка адукаванага грамадства разглядалі народ у катэгорыях пераважна тэрытарыяльна-дзяржаўных, а самадзяржаўе прынамсі дэкларавала аднолькавае стаўленне да ўсіх падданных, нягледзячы на рознае пляменнае паходжанне і веравызнанне. І ў пэўных адносінах такія дэкларацыі часам адпавядалі рэчаіснасці, паколькі *іншародцы* маглі займаць самыя высокія пасады ў дзяржаўным апарате. Дынастычная манархія цароў і асабістая адданасць самадзержцу цэментавалі тую ўяўленую супольнасць, якая кантралявала абшары вялізнай імперыі.

Аднак паступова назіраецца насычэнне дзяржаўнай ідэалогіі этнічным зместам. Як адзначае Рышард Радзік: “Распад Рэчы Паспалітай паўплываў на эвалюцыю разумення народу і палякамі, і расейцамі <...> Ідэя расейскага народу напайнялася культурным зместам у Заходніх губ. хутэй, чым у Цэнтральнай Расеі, бо сутыкалася тут з польскасцю <...>”²⁸. Такім чынам, сама расейская нацыя-

²⁸ Radzik R. Między zbiorowością etniczną... S. 94

нальная ідэалогія развівалася ў значнай ступені пад уплывам польскага руху. У дадзеным выпадку пад “польскім” мы разумеем рух за адраджэнне суверэнітэту Рэчы Паспалітай і незалежнасць яе палітычнага народу. На думку Б.Андэрсана, менавіта паўстанні на далучаных *Заходніх* землях спрычыніліся ў значнай ступені да сфармавання *ўрадавага расейскага нацыяналізму*²⁹. Нездарма ў 30-х гадах нараджаецца славуная формула графа Уварава: *самадзяржаўе, праваслаўе, на-роднасць*. А ў заканадаўстве і афіцыйным справаходстве дзяржаўных установаў у *Заходніх* губернях усё часцей з’яўляюцца тэрміны *рускі дух, чыста рускае паходжанне* і г.д. У будучым гэты працэс павінен быў непазбежна прывесці да разбурэння велізарнай шматэтнічнай імперыі.

Царскае самадзяржаўе было ўпэўненым, што скасаванне уніі ў 1839 г. наблізіла да яго просты люд Беларусі. Што ж тычыцца шляхты, дык тут галоўная роля адводзілася сістэме адукацыі, якая менавіта ў 1830-х г. пераводзіцца на расейскую мову. З гэтага часу можна гаварыць пра актыўную экспансію расійскай культуры пры падтрымцы ўрадавага нацыяналізму ў г.зв. *Заходніх* губернях. Аднак адукаваных расейцаў тут было настолькі мала, а традыцыі мясцовай польскамоўнай культуры настолькі моцнымі і трывалымі, што азначаная палітыка царызму напачатку, здавалася, папросту не мела шанцаў на поспех.

Як у той час сучаснікі разумелі этнічную сітуацыю на Гарадзеншчыне? У польскіх статыстычных выданнях уся мясцовая шляхта далучалася да палякаў, а сяляне – да русінаў і літвінаў. Царскія ўлады азначанае пытанне напачатку мала турбавала. Ва ўрадавых статыстыках падаюцца толькі дадзеныя пра саслоўную структуру насельніцтва. Паводле этнаканфесійнай прыкметы звычайна вылучаліся толькі жыды, татары, расейскія стараверы і нямецкія каланісты. Галоўнай прычынай гэтага былі асобныя маёмасныя правы і прывілеі. Пасля паўстання 1831 г. узрасла цікавасць уладаў да канфесійнай структуры мясцовага насельніцтва. І толькі пачынаючы з 40-х г. 19 ст. урад спрабуе высветліць этнічную структуру жыхароў Гарадзеншчыны. Прычым ініцыятыва зыходзіла ад Расейскай акадэміі навук, а дакладней – ад галоўнага дзяржаўнага статыстыка Пятра Кепэна. Цікава, што мясцовыя чыноўнікі часта разглядалі гэтую справу як непатрэбную страту часу. Ва ўрадавых статыстыках мясцовая шляхта зноў жа называлася палякамі, а сяляне – рускімі і літоўцамі. Толькі сяляне заходняй часткі Беластоцкага і Бельскага пав. Гарадзенскай губ. акрэсліваліся як мазуры.

Надзвычай цікавай крыніцай для разумення тагачасных уяўленняў з’яўляюцца так званыя *прыходскія спіскі*, якія складаліся ў 1857 г. духавенствам паводле прадпісання дзяржаўных уладаў. Так, у прадстаўленых дадзеных каталіцкія ксяндзы на Гарадзеншчыне пераважна далучалі сваіх парафіян да літоўскай і польскай народнасцяў. Прывядзем тут некалькі прыкладаў з Гарадзенскага дэканату³⁰. Про-

²⁹ Anderson B. Wspólnoty wyobrazone... S. 92, 93.

³⁰ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Гародні. Ф. 886, воп. 1, адз. 118.

башч Індурскай парафіі далучаў парафіян да “польско-литовскога племені”. Ксёндз з Вялікіх Эйсмантаў называў іх палякамі і *хлопамі* (мужыкамі – С.Т.) Пробашч з Квасоўкі цвердзіў, што яго парафіяне “племені <...> литовскога <...> вообща разгаварываюць языком беларускім”. Ксяндзы з Малой Бераставіцы і Крынак далучылі вернікаў “да племені ядвінго-литовскога”. Цікава, што сапраўдных этнічных літоўцаў з Перавалкаўскай парафіі тамтэйшы святар залічыў да палякаў. Такім чынам, дадзеныя прыходскія спісы акрэслівалі хутчэй не этнічную структуру мясцовага насельніцтва, а гістарычныя ўяўленні і погляды самага духавенства, што, несумненна, таксама робіць іх вельмі важнай крыніцай для даследавання развіцця нацыянальнай тоеснасці.

Сітуацыя ў сферы этнаканфесійных стасункаў на беларускіх землях радыкальна змянілася на пачатку 1860-х г. Пасля падаўлення паўстання 1863 г. расейская ўлада прыкладае велізарныя намаганні дзеля дасягнення поўнай нацыянальна-культурнай інтэграцыі былых абшараў Рэчы Паспалітай з цэнтральнымі рэгіёнамі імперыі. Так званая *руская справа* стала важнейшым кірункам урадавай палітыкі ў Беларусі. Для яе рэалізацыі паводле самых прыблізных падлікаў у адну толькі Гарадзенскую губ. у 1863 – 1864 г. прыехалі каля 1000 дзяржаўных чыноўнікаў з цэнтральных губерняў імперыі. Галоўнай перашкодай ў дасягненні пастаўленай мэты абвяшчалася *пальшчызна*, з якой належала весці бязлітасную барацьбу, як з элементам чужым і варажым. З гэтага часу польская мова страчвае на Гарадзеншчыне дамінуючы статус у мясцовым культурным і гаспадарчым жыцці, абмежаваўшыся пераважна да хатняга жыцця шляхецкіх сядзібаў. Царызм нават спрабуе, праўда беспаспяхова, забараніць яе ўжыванне ў касцельным набажэнстве і ўвесці ў касцёл расейскую мову.

Вялікае значэнне для развіцця нацыятворчых працэсаў мела вызваленне сялян ад прыгону ў 1861 г. Яны атрымалі няхай і абмежаваныя, але ўсё ж пэўныя грамадзянскія правы. Урад зыходзіў з таго пункту гледжання, што гэтая самая вялікая саслоўная група насельніцтва ў будучым будзе вызначаць нацыянальнае аблічча краю. Таму праваслаўнаму сялянству ўлады спрабуюць прышчапіць расейскую нацыянальную свядомасць праз царкву і пачатковую школу. А сялян каталіцкага веравызнання ў часе паўстання пры дапамозе войска і паліцыі часта гвалтам змушалі да пераходу ў праваслаўе. Праўда, такія акцыі праводзіліся найперш адносна тых вёсак, якія калісьці належалі да уніі.

Прыезджых чыноўнікі сталі галоўнай сацыяльнай апорай расейскай улады на беларускіх землях. У гэтым асяроддзі культывалася варажае стаўленне да польскасці, каталіцтва і заходняй цывілізацыі ўвогуле. Цікава, што наплыў *вяліка-рускага* чыноўніцтва выклікаў пэўную незадаволенасць у той часткі мясцовага грамадства, якая складалася пераважна з выхадцаў з праваслаўнага духавенства і дробных служачых, лаяльных да ўрадавай палітыкі і згодных *абрусіцца*, але разам з тым жадаючых захаваць некаторую сваю адрознасць і мець большае значэнне ў мясцовым жыцці.

У гэтым асяроддзі былі даволі папулярнымі ідэі *заходнерусізму*, адным з галоўных тэарэтыкаў якога з’яўляўся ўрадженец Гарадзеншчыны вядомы гісторык Міхал Каяловіч. Апошні адыграў істотную ролю ў пашырэнні ўжывання тэрміну *Беларусь* і вызначэнні межў рассялення беларускага этнасу. Але галоўным стрыжнем гістарычнай канцэпцыі Каяловіча былі варожасць да польскасці і каталіцтва, як шкодных для беларусаў пачаткаў. Каяловіч адмаўляў магчымасць суверэннасці беларускай нацыі: “Палітычная незалежнасць Заходняй Расіі немагчыма, і яшчэ больш немагчыма яна, калі можна так сказаць, пры польскай цывілізацыі. Тады гэтая самастойнасць скончылася б тым самым, чым яна канчалася раней – прыкладам, у XVI ст., калі Літва злівалася с Польшчай. . . Беларусь нагэтулькі бедная, што ня можа дапускаць непатрэбных тэорый і лятуценняў. Ёй трэба вырашаць толькі самыя істотныя, канечна патрэбныя пытанні, дай беларускае племя такое блізкае да вялікарускага, што ніякі сэпаратызм ня можа мець у ім сілы”³¹. Адзіна правільным і магчымым выбарам для беларускага сялянства Каяловіч і яго аднадумцы лічылі засваенне расейскай мовы і нацыянальнай свядомасці.

Неабходна адзначыць, што *заходнерусізм* не быў аднароднай плыню. Можна вылучыць цэлы шэраг даследчыкаў, асабліва ў галіне этнаграфіі, якія прытрымліваліся блізкіх да яго палажэнняў, але шчыра любілі свой край, імкнуліся аб’ектыўна вывучаць яго гісторыю і культуру і шмат зрабілі дзеля гэтага. Да іх ліку належаў, напрыклад, ужо ўзгаданы Адам Багдановіч. Аднак і ён падзяляў даволі пашыраны ў тых часы стэрэатып пра адсталасць беларусаў у параўнанні з рускімі і ўкраінцамі, што тлумачылася ўплывам паншчыны.

Заходнерускія погляды былі характэрнымі ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. для большасці дзяржаўнага чыноўніцтва і настаўніцтва мясцовага паходжання. Іх свядомасць можна было б акрэсліць формулай *роду беларускага, нацыі расейскай*. Беларускія нацыянальныя дзеячы, напрыклад, паэт Янка Купала, асуджалі і высмейвалі імкненне многіх з гэтых людзей як мага хутчэй засвоіць расейскую мову, каб мець лепшыя магчымасці сацыяльнага авансу. Аднак важным з пункту гледжання перспекываў беларускага руху было тое, што ў пэўных гістарычных умовах першая частка вышэйпрыведзенай формулы магла змяніць этнічна-тэрытарыяльны змест на нацыянальна-палітычны. Гэтая з’ява даволі часта адбывалася ў перыяд развалу імперыі і спробаў стварэння беларускай дзяржаўнасці.

Паражэнне паўстання 1863 г. аказала істотны ўплыў на развіццё польскай нацыянальнай ідэалогіі. Ёзаф Кульчыцкі адзначае, што “паражэнне нацыянальных паўстанняў азначала таксама канец разумення польскай нацыі ў сацыяльна-тэрытарыяльных катэгорыях”³². Галіцыйскія ўкраінцы адмовіліся ад знаходжання ў гэтым народзе ўжо ў 1848 г. Хоць літоўскае сялянства і брала актыўны ўдзел у

³¹ Цыт. па: Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. 2-е выд. Мінск, 1993. С. 218.

³² Kulczycki J.J. Źródła nowoczesnej polskiej tożsamości narodowej. Perspektywa amerykańska // Sprawy narodowościowe. Т. II. 1997. Z. 2 (11). S. 105.

паўстанні 1863 г., літоўскі нацыянальны рух культываваў аднолькавую варожасць да царскіх уладаў і польскіх землеўладальнікаў. Жорсткая палітыка русіфікацыі і анямечвання (асабліва ў Прусіі – С.Т.) таксама прыспешвала эвалюцыю польскага руху да этнічна-культурнага разумення народу. Прынамсі для часткі нацыянальных дзеячоў “Польшча” азначала ўжо не пэўны гістарычна акрэслены абшар, а польскамоўнае насельніцтва. Разам тым у іх свядомасці часта праяўляліся таксама элементы сацыяльнага дарвінізму, паводле якіх, як сцвярджаў, напрыклад, Раман Дмоўскі, народ з’яўляўся *жывым сацыяльным арганізмам*, канкуруючым з іншымі народамі³³. Зыходзячы з такога погляду нежыццяздольныя этнічныя супольнасці, да якіх часта залічвалі і беларусаў, маглі быць асіміляваныя ў складзе польскай нацыі.

На беларускіх землях гэты працэс меў сваю спецыфіку, паколькі тут адсутнічалі этнічныя элементы польскай сялянскай культуры. Таму на беларускіх і літоўскіх абшарах на першае месца выйшаў канфесійны фактар. Калі ў першай палове 19 ст. польскасць атаясамлялася ў вачах мясцовых сялянаў найперш са шляхецкасцю, то ў другой палове 19 ст. – пач. 20 ст. ўжо пераважна з каталіцкай верай.

Шляхта як саслоўная група феадальнага грамадства паступова ўсё больш размывалася і ператваралася ў інтэлігенцыю, якая зарабляла сабе на жыццё інтэлектуальнымі заняткамі. У першай палове 19 ст. тыповы шляхціц – гэта арандатар ці ўпраўляючы. У канцы ж 19 ст. яго нашчадкі – банкаўскія клеркі, адвакаты, лекары і г.д. Радавітай арыстакратыі, якая моцна трымалася традыцыі, а таксама была схільнай да касмапалітызму, этнічная мадэль нацыі не была даспадобы, паколькі ва ўмовах этнаканфесійнага сумежжа несла ў сабе небяспеку збройных канфліктаў. Менавіта ў гэтым асяроддзі набыла пэўную папулярнасць *краёвая ідэя*, якая прадугледжвала захаванне палітычнай і культурнай аўтаноміі абшару гістарычнай Літвы ці былога ВКЛ як шматэтнічнага краю. Аднак гэтая ідэя аказалася не ў стане супрацьстаяць націску этнакультурных нацыяналізмаў.

Дзякуючы актыўнасці касцёла і часткі зямянства на Гарадзеншчыне ў другой палове 19 – пачатку 20 ст. паўстае шырокая сетка тайных школак, у якіх сялянскія хлопчыкі і дзяўчынкі вучыліся чытаць і пісаць па-польску. Калі на этнічных польскіх землях інтэлігенцыя з замілаваннем услаўляла традыцыйную сялянскую культуру (асабліва *гуральскую*), дык на *крэсах* некаторыя польскія дзеячы імкнуліся паскорыць знікненне традыцыйнай культуры сярод сялян-каталікоў (асабліва *простай* мовы), як перашкоды на шляху пашырэння польскага нацыяналізму. У палеміцы з дзеячамі маладых нацыянальных рухаў – украінскага, літоўскага і беларускага – яны высоўвалі аргумент культуртрэгерскай місіі палякаў, іх ролі як абаронцаў заходняй цывілізацыі ў барацьбе з варварскім Усходам. Так, нават вядомая пісьменніца Эліза Ажэшка сцвярджала ў 1905 г.: “Я з’явілася ў гэтым доме (гістарычнай Літве – С.Т.) каля 500 гадоў назад, і няма на свеце законаў, якія б чалавека, пражыўшага ў доме столькі гадоў, усё ж лічылі госцем. Акрамя таго я

³³ Тамсама. С. 108.

ўвайшла ў дом не з мячом і полымем, а з крыжом і пісьменнасцю. І за гэты час выканала шмат карыснай і патрэбнай працы <...>³⁴. Такім чынам, сярод часткі польскай інтэлігенцыі на Гарадзеншчыне была дастаткова папулярнай ідэя пра тое, што мясцовыя палякі з'яўляюцца перасяленцамі з этнічнай Польшчы, якія ў часы Вітаўта і Ягайлы прыйшлі сюды і прынеслі дасягненні заходняй цывілізацыі. Такая версія паходжання мясцовых палякаў спрошчвала пашырэнне моўна-культурнай мадэлі польскай нацыі найперш сярод дробнай шляхты і мяшчанства.

Як ва ўмовах жорскага супрацьстаяння польскай і расейскай культур паўстала і атрымала развіццё беларуская нацыянальная ідэя? Падмуркам яе не магла быць рэгіянальная *літвінская* свядомасць, якая, так жа як і польская, належала да свядомасці грамадзянска-тэрытарыяльнага тыпу і грунтавалася найперш на гістарычнай спадчыне ВКЛ. Гэта не была дастатковая падстава для пашырэння і папулярнага ідэі палітычнай суверэннасці тэрыторыі Беларусі і Літвы, ахопленай літоўскім правам. Большасць мясцовай шляхты ўспрыняла б такую ідэю як раздрабленне сіл перад тварам агульнага ворага, якім лічылася Расейская імперыя. Апроч таго палітычны народ Рэчы Паспалітай таксама ўжо меў багатую супольную спадчыну і распрацаваную літаратурную мову. На пачатку 19 ст. шляхта з беларускіх земляў ўжо лічыла яе сваёй айчынным мовай. Якраз таму беларуская нацыянальная ідэя развівалася, абапіраючыся на этнічную сялянскую культуру і мову, таксама як і сярод многіх іншых народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

Узорным тыпам нацыянальных рухаў гэтых *сялянскіх* народаў прынята лічыць чэшскі рух. Паводле чэшскага даследчыка Міраслава Гроха, першай фазай нацыянальнага руху такога тыпу з'яўлялася навуковае зацікаўленне этнічнай супольнасцю, на грунце якой пазней фармаваўся сучасны народ³⁵. На гэтым этапе адбывалася апрацаванне народнай мовы, вызначэнне лічэбнасці і межаў пражывання этнасу, асабліваццаў яго традыцыйнай культуры і ментальнасці. Паспрабуем уявіць, што прадмова Францішка Багушэвіча да *Дудкі беларускай* з'явілася на пачатку 19 ст. Для звычайнага шляхціца з Гарадзеншчыны было б незразумелым, пра якую Беларусь гаворыць аўтар, паколькі ў той час гэтая назва звычайна ўжывалася адносна Магілёўшчыны і Віцебшчыны.

Спатрэбіліся дзесяцігоддзі этнаграфічных і мовазнаўчых даследаванняў, каб сфармаваліся аб'ектыўныя навуковыя ўяўленні пра беларускі этнас, а этнонім *беларусы* трывала замацаваўся ў грамадскай свядомасці. Пачатак першай фазы беларускага нацыянальнага руху можна, на нашу думку, аднесці да другога дзесяцігоддзя 19 ст., калі з'яўляюцца першыя навуковыя працы, прысвечаныя беларускай народнай культуры і мове. У 1830-х г. назіраецца новая з'ява ў развіцці беларускага руху, якую можна акрэсліць як навукова-асветны этап. Мясцовая інтэлігенцыя шляхецкага паходжання спрабуе на беларускай мове данесці да ся-

³⁴ Цыт. па: Смальянчук А.Ф. Публікацыя Э.Ажэшка ў газеце «Русь» у сувязі з польска-беларускімі і польска-літоўскімі адносінамі на пачатку XX ст. // Беларускі зборнік. Вып. 1. Санкт-Пetersбург, 1998. С. 138.

лянскіх мас духоўныя набыткі цывілізацыі. Прыкладам тут можа служыць найперш творчасць Яна Чачота і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, а таксама выданне ў 1835 г. у Вільні катэхізіса пад назвай *Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej dla wieśniaków mówiących językiem polsko-ruskim wyznania rzymsko-katolickiego**, які стаў першай друкаванай кнігай на беларускай мове ў 19 ст.

Цікава, што ўпершыню лічбы пра агульную колькасць беларусаў падаў у 1842 г. вядомы славіст Павел Шафарык у сваім даследаванні *Славянскі народаніс*. Там жа ён акрэсліў беларускую этнічную тэрыторыю, у якую ўвайшла большая частка Гарадзенскай губ. Заходняя мяжа беларускага этнасу, паводле П. Шафарыка, праходзіла па р. Віліі, адтуль на захад праз Альшаны, Трабы, над Іўем і Лідаю да Гародні, адтуль хілілася на поўдзень па заходняму ўскрайку Беластоцкай вобл., праз Кнышын, Беласток, Боцькі да р. Буг³⁶. Гэтую інфармацыю чэшскі навуковец найверагодней атрымаў ад расейскага статыстыка Пятра Кепэна. Пры гэтым Шафарык сцвярджаў, што беларускае насельніцтва Гарадзеншчыны размаўляла на *літоўска-рускім дыялекце*³⁷. Аднак у асяроддзі мясцовай інтэлігенцыі ўсё яшчэ панавала ранейшае *краёвае* разуменне тэрміну Беларусь як абшараў Падзвіння і Падняпроўя. Пра гэта сведчыла і выданне ў Парыжы ў 1840 г. кнігі Аляксандра Рыпінскага³⁸ і нават значна пазнейшыя працы Адама Кіркора³⁹.

Канчатковае замацаванне этноніму *беларусы* ў навуковай літаратуры і публіцыстыцы адбылося ў 1860-я г. Да беларусаў, як аднаго з народаў Рэчы Паспалітай, звяртаўся ў 1863 г. паўстанцкі ўрад. Тэрмін *беларускі народзе* ўжывае ў славурых *Лістах з-над шыбеніцы* Канстанцін Каліноўскі⁴⁰. Цікава, што і царскія ўлады выдаюць у Вільні ў 1863 г. першую ў 19 ст. друкаваную кірыліцай кнігу на беларускай мове *Рассказы на белорусском наречии*, якой спрабуюць схіліць мясцовае сялянства на бок урада⁴¹.

Важнае значэнне мела тое, што ва ўрадавых статыстыках і мапах пасля 1863 г. тэрмін *беларусы* фігуруе побач з назвамі *вялікарусы* і *маларусы*. Натуральна, што царская ўлада мела тут свой разлік, трактуючы беларусаў як частку ці адга-

³⁵ Hroch M. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge University Press. 1985; Ён жа. *Evropska národní bnutí v 19 století. Společenské předpokladu vzniku novodobých národů*. Praga, 1986.

* польскамоўнай была толькі назва катэхізіса.

³⁶ Šafařík P. *Slowanski narodopis*. W Praze, 1842. S. 30.

³⁷ Тамсама. S. 32.

³⁸ Рупі́нскі Аляксандер. *Białoruś. Kilku słów o poezii prostego ludu tej naszej polskiej prowincii; o jego muzyce, spiewie, tańcach, etń*. Paryż, 1840.

³⁹ Кіркор А. *Живописная Россия: Отечество наше в его историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*. Литовское и Белорусское Полесье. Репринтное воспроизведение издания 1882 года. Минск, 1993.

⁴⁰ Кастусь Каліноўскі. *За нашу вольнасць. Творы, дакументы/ Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г.Кісялёва*. Мінск, 1999. С. 40, 43.

⁴¹ Zasztowt L. *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1997. S. 359.

лінаванне адзінага “*рускага народа*”. Праўда, адносна тэрміналогіі сярод прадстаўнікоў царскай адміністрацыі назіраліся розныя падыходы. Палкоўнік Эркерт, які быў аўтарам вядомай ва ўрадавых колах працы па гэтаму пытанню⁴², прапанаваў фактычна ўсё каталіцкае насельніцтва *Заходніх губерняў* аднесці да палякаў, а праваслаўнае – да рускіх: “Ничто в западных губерниях России не определяет черты, отделяющей русскую народность от польской, так отчётливо и правильно, как различие вероисповеданий. Таким образом, в западной России, с сравнительно немногими исключениями, все славянские обитатели православного исповедания должны считаться русскими, а все те, которые исповедуют католическую религию – поляками <...>”⁴³.

Эркерт не прыдаваў сур’ёзнага значэння мове як крытэрыю нацыянальнай саматоеснасці: “Распределение на основании одного только языка весьма важно и занимательно во многих отношениях, но когда дело идёт о существовании и практическом понимании настоящего порядка вещей и ближайшей будущности касательно различия между русской и польской народностью, то упомянутое деление относительно имеет менее важное значение”⁴⁴. Пры гэтым Эркерт прызнаваў, што акрэсліць самасявдомасць сялянскага насельніцтва вельмі складана: “Язык свой простолюдин называет простым, а самого себя Русским, часто даже Литовцем (по политическим преданиям), или просто крестьянином <...> Польское дворянство, а в особенности католическое духовенство часто употребляет выражение “литовцы” о тех католиках, у которых родным языком остался русский”⁴⁵. Такім чынам, Эркерт з прамалінейнасцю вайскоўца прапанаваў вырашыць складаныя нацыянальныя праблемы на беларускіх землях шляхам падзелу насельніцтва паводле рэлігійнай прыкметы. Права за беларусамі на ўласнае нацыянальнае жыццё Эркерт не прызнаваў: “Это нисколько не значит, чтобы мы допускали так называемую среднюю народность, стоящую между русскими и поляками, как некоторые старались доказать вопреки истории и действительности”⁴⁶.

Погляды Эркerta выклікалі рашучыя пярэчанні з боку вядомага даследчыка Гарадзеншчыны і мясцовага ўраджэнца Паўла Баброўскага, які за галоўны крытэрыі этнічнай прыналежнасці лічыў мову і традыцыйную народную культуру: “Чтобы убедиться, к какому племени принадлежат жители известной страны, самым верным и практическим способом прежде всего служит язык, а за ним и другие жизненные явления, потому что язык есть как бы родовой герб, завещанный человеку его предками, народу его коренным племенем, это зеркало, в котором всего ощутительнее выражается нравственный

⁴² Эркерт П.Ф. Взгляд на историю и этнографию западных губерний России. Санкт-Петербург, 1864

⁴³ Тамсама. С. 6.

⁴⁴ Тамсама. С. 6-7.

⁴⁵ Тамсама.

⁴⁶ Тамсама. С. 8.

характер и даже вся история народа, язык живет вместе с народом, вместе с ним развивается и умирает”⁴⁷. П. Баброўскі не надаваў істотнага значэння саманазве і нават саматоеснасці сялян: “Какое нам дело то того, что белоруссы не называют себя белоруссами, а простыми <...> но они говорят по белорусски <...> Они, не зная того, что они белоруссы – сохранили и в обыденной речи, и в песнях, и в пословицах, свои определенные, национальные, логические формы, свой дух, свой определённый характер – свои права, свои обычаи и т.п.”⁴⁸. Цалкам адкідаў Баброўскі і нацыянальны падзел беларускага сялянства паводле веравызнання: “<...> Не достаточно знать кто ходит в костёл и кто в церковь, надобно ещё знать, кто говорит по белорусски и кто по польски, чтобы верно разграничить соприкосновенные народности”⁴⁹.

У сваёй нацыянальна-культурнай палітыцы адносна беларускага сялянскага насельніцтва царскі ўрад аддаваў перавагу другому падыходу. Таму ў афіцыйных матэрыялах мясцовай адміністрацыі і статыстычных перапісах і каталіцкае, і праваслаўнае сялянства фігуравала у графе *беларусы*. Цікава, што на пачатку мясцовыя чыноўнікі ў сваіх справаздачах часта ўжывалі тэрмін *западно-руссы*, які на губернскім узроўні ўжо выкрэслівалі і замянялі тэрмінам *беларусы*. З’яўленне на мапах і ў статыстычных даведніках і энцыклапедыях звестак пра беларускі этнас мела наступствы, якія ўрад не мог прадбачыць і пралічыць, паколькі, паводле Б. Андэрсана, мапа і статыстычная табліца з’яўляліся адным з важнейшых элементаў у кшталтаванні нацыі як уяўленай супольнасці.

Упершыню беларуская нацыянальная ідэя была выразна акрэслена ў выданні беларускіх народнікаў *Гомон* у 1884 г. Гэтая дата была зусім невыпадковай, таму што ў 80-ыя гады назіраецца сапраўдны ўсплеск у развіцці нацыянальных ідэй ва Усходняй Еўропе. У 1891 г. выйшла ў свет *Дудка беларуская* Францішка Багушэвіча, у прадмове да якой аўтар у мастацкай форме акрэслівае сваё бачанне беларускай *ідэалагічнай Айчыны*, спалучаючы этнічную тэрыторыю з гістарычнай традыцыяй ВКЛ. А мэтанакіраваную і паслядоўную працу ў кірунку папулярызацыі беларускай нацыянальнай ідэалогіі разгарнуў ў пачатку 20 ст. Вацлаў Іваноўскі, якога можна лічыць стваральнікам першай нацыянальна беларускай, паводле мэтаў, палітычнай арганізацыі. Галоўную ролю ў далейшым развіцці беларускага руху адыгрывала газета *Наша Ніва*, якая мела на Гарадзеншчыне шмат карэспандэнтаў сярод мясцовай інтэлігенцыі, найперш сельскіх настаўнікаў. Важным момантам стала выданне Вацлавам Ластоўскім *Кароткай гісторыі Беларусі* на беларускай мове. У 1910 г. у Га-

⁴⁷ Бобровский П. Можно ли одно исповедание принять в основание племенного разграничения славян Западной России // Адбітак з часопіса “Русский инвалид”. 1864. № 78. С. 14-15.

⁴⁸ Тамсама. С. 16.

⁴⁹ Тамсама. С. 23.

родні быў арганізаваны беларускі гурток сярод мясцовай гімназічнай моладзі. Безумоўна, што шмат для каго з сучаснікаў беларуская ідэя ўяўлялася на пачатку 20 ст. нерэальнымі мроямі, але, трэба адзначыць, што падобнае адбывалася з многімі нацыянальнымі ідэямі ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе.

Такім чынам, на пачатку 20 ст. на Гарадзеншчыне вялася агітацыя на карысць трох нацыянальных ідэй: беларускай, польскай і расейскай. Расейская свядомасць пашыралася ў выніку палітыкі ўрадавага нацыяналізму і пры падтрымцы магутнага дзяржаўна-бюракратычнага апарату. Польская ідэя развівалася дзякуючы намаганням шматлікай інтэлігенцыі шляхецкага паходжання і пры значнай фінансавай падтрымцы з боку прамысловага і зямельнага капіталу. За гэтымі ідэямі стаялі прызнаныя ў свеце высокія культуры з цудоўна распрацаванымі літаратурнымі мовамі. Беларускія дзеячы апелывалі да этнічнай культуры і *простаі* мовы сялянскага насельніцтва, а таксама да гістарычнай спадчыны свайго народу, абвешчаючы адной з мэтай нацыянальнага руху *Адраджэнне* высокага статусу беларускай культуры і мовы часоў ВКЛ.

Можна сцвярджаць, што на Гарадзеншчыне ў 19 – пачатку 20 ст. працэсы фармавання *ўяўленых нацыянальных супольнасцяў* апырэджвалі ў сваім развіцці сацыяльна-эканамічныя змены. Найперш гэта праявілася ў спробах нацыянальнай асіміляцыі беларускага насельніцтва з боку расейскай і польскай культур. Аднак параўнальная замаруджанасць гаспадарчага развіцця і моц элементаў традыцыйнага грамадства з’яўляліся адначасова важнай перашкодай на шляху русіфікацыі і паланізацыі. Як мы ўжо адзначалі, многім сучаснікам здавалася, што беларускі рух не мае шанцаў на поспех. Але беларуская ідэя мела і свае перавагі. Безумоўна, этнічная блізкасць расейскай і польскай культур спрощвала працэс асіміляцыі. Аднак канфесійны фактар рабіў амаль немагчымай русіфікацыю беларусаў-каталікоў і паланізацыю праваслаўных беларусаў. Па-другое, расейская і польская нацыянальныя ідэі патрабавалі адыхацца з вёскі адрачэння ад свайго мовы і культуры, г.зн. так ці інакш *збяды* свайму асяроддзю і адмову ад набыткаў многіх пакаленняў продкаў. На гэты псіхалагічны аспект моцна націскалі беларускія дзеячы. Носьбіты этнічнай беларускай культуры складалі абсалютную большасць насельніцтва Гарадзеншчыны, а ва ўмовах паскарэння працэсаў мадэрнізацыі традыцыйнага грамадства з гэтага асяроддзя фармаваліся цэлыя пласты новай інтэлігенцыі. Далучэнне яе да нацыянальнага руху было галоўным шанцам для беларускіх дзеячоў.

У цэлым працэс фармавання беларускай *ўяўленай супольнасці* ў 19 – пачатку 20 ст. развіваўся паводле мадэлі, характэрнай для многіх іншых народаў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, маючы, несумненна, шэраг спецыфічных рысаў. Яго вынікам стала з’яўленне значнай колькасці тэкстаў, ствараючых канон нацыянальнай культуры, і пабудова ўласнага бачання гісторыі народу. У існаваўшых палітычных умовах гэтыя тэксты не маглі мець шырокага распаўсюд-

жання сярод насельніцтва. Але аграрны характар грамадства і яго патрыярхальнасць у пэўнай ступені, як гэта ні парадаксальна, ураўнавалі шанцы беларускіх дзеячоў і стрымлівалі поспех асіміляцыйных намаганняў. Першая святая вайна была пачаткам вялікіх палітычных і сацыяльных сутрасенняў, якія сталі выпрабаваннем на трываласць і жыццяздольнасць беларускага руху на Гарадзеншчыне ў барацьбе з канкуруючымі нацыянальнымі ідэалогіямі.

Токць СЯРГЕЙ

Нарадзіўся ў 1968 г. у в.Бершты Шчучынскага раёна.

Старшы навуковы супрацоўнік Навукова-даследчай лабараторыі праблем рэгіянальнай культуры пры ГрДУ імя Я.Купалы, кандыдат гістарычных навук.

Даследуе культурную і этнічную гісторыю Беларусі XIX – пачатку XX ст.

e-mail: m_siarhej_tokc@tut.by